Szabó Dénes (1856–1918), a klinikaalapító nőgyógyász professzor, halála centenáriuma

Gaal György

Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár

AUTHOR AFFILIATION

György Gaal
Protestant Theological Institute,
Kolozsvár/Cluj-Napoca

CORRESPONDING AUTHOR

Dr. Gaal György

Str. N. Cristea nr. 3. 400184 Kolozsvár -
Cluj-Napoca, România
E-mail: gaalviola@yahoo.com

Dénes Szabó (1856–1918), the Clinic-founder Professor of Gynecology, A Centennial Commemoration

ABSTRACT

Dénes Szabó (1856–1918) was the second professor of obstetrics and gynecology of the Franz Joseph University from Kolozsvár (Cluj). This is a centennial commemoration. Szabó was born in the family of a great geologist professor at Pest. He studied at the University from Budapest and Strasbourg. He took his doctor's degree in 1879. He spent a year with medical studies in foreign countries. In 1881 he became assistant to Professor Tivadar Kézmárcs, head of the Gynecological Clinic No. I. from Budapest. He was qualified as private lecturer in gynecology in 1888. In this period he published a lot of studies and review articles in the weekly medical papers Orvosi Hetilap and Gyógyászat. The Kolozsvár professor of obstetrics János Maizner in 1892 got retired. As a result of a competition Szabó was appointed professor of both obstetrics and gynecology. Until 1899 he worked in very poor conditions in a suburb building. Then the new 2 floor hospital from Mikó Street was built, where there were separate sections for obstetrics and gynecology. There he could also train midwives during 5 month courses. He became member of the Medical section of Transylvanian Museum Society, from 1894 up to 1912 he was the editor of its review journal (Értesítő...). Most of his studies were published there. The Medical Faculty elected him three times dean, in 1905/6 he was the rector of the university. He published around 65 studies. Some of them discuss deontological problems or deal with medical history. He was one of the editors of two memorial volumes, one dedicated to Professor Purjesz (1906), the other to Professor Lechner (1915). He compiled the first history of the Medical Faculty in 1896. He was also one of the editors of the monographic album of the Kolozsvár University from 1903. Five of its chapters were written by him. He was awarded with the title of Court Counselor. During WWI he did much for the medical care of wounded soldiers, so he got military awards, too. A number of medical and civil associations elected him president. He died because of gastric cancer at a Budapest hospital. According to his final wish he was buried in the Házsongárd Cemetery

Keywords: university, obstetrics, gynecology, medicine, midwife, memorial volume

KIVONAT

A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem 1872–1919 közötti történetének a második tanárgenerációjából kiemelkedik Szabó Dénes (1856–1918), a szülészet és nőgyógyászat professzora. Halála centenáriuma készült ez a megemlékezés. Szabó egy híres geológusprofesszor fiaként Pesten szü-

DOI: 10.2478/orvtudert-2019-0001

Orvostudományi Értesítő 2019, 92(2): 133–142

letett, ott és Strassburgban végezte az egyetemet, 1879-ben avatták orvosdoktorrá. Egy évi külföldi tanulmányok után 1881-től a budapesti egyetem Kézmárszky Tivadar vezette I. sz. szülészeti-nőgyógyászati klinikáján tanársegéd, 1888-ban magántanárrá habilitálják. Számos tanulmányt és szemleciiket közöl az Orvosi Hetilapban, a Gyógyászatban. 1892-ben vele töltik be a kolozsvári egyetemen a Maizner János nyugdíjazásával megürült szülészeti-nőgyógyászati tanszéket. 1899-ig nagyon kezdetleges körülmények között működhetett egy külvárosi épületben. 1899-re felépült a Mikó utcai kétemeletes klinika, amelyben külön szülészeti és nőgyógyászati osztály működött, itt folyt az 5 hónapos bábaképzés is. Beiratkozott az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvos-természettudományi szakosztályába, s 1894-től 1912-ig ő szerkesztette ennek Értesítőjét. Ebben több tanulmánya jelent meg. Az Orvosi kar három ízben választotta dékánnak, 1905/6-ban az egyetem rektora volt. Az orvosi

és tanári munka mellett körülbelül 65 dolgozatot közölt. Egy részük orvostikai és orvostörténeti jellegű. Egyik szerkesztője volt a Purjesz-émlékkönyvnek (1906) és a Lechner-émlékkönyvnek (1915). 1896-ban a millenniumi emlékkönyv számára megírta a kolozsvári Orvosi kar történetét, majd 1903-ban az egyetem Emlékkönyvének a szerkesztését és öt fejezetének a megírását vállalta. Udvari tanácsosi címet kapott. A világháború kitörése után a sebesültek ellátásáért is sokat tett, amiért szintén kitüntették. Számos egyesület és szervezet választotta elnökéül. Gyomorrákban halt meg egy budapesti klinikán. Kívánságára Kolozsvárt, a Házsongárdi temetőben helyezték nyugalomra. Tanártársai és tanítványai a tiszteletére állították össze a Szabó Dénes-émlékkönyvet (1919).

Kulcsszavak: egyetem, szülészeti-nőgyógyászat, orvostudomány, bábaképzés, emlékkönyv

1918-ban a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem Orvosi kara három híres professzorát gyászolhatta: Szabó Dénest, Purjesz Zsigmondot és Genersich Antalt. Mindhárman Budapesten haltak meg, de kívánságuk szerint a kolozsvári Házsongárdi temetőben tértek nyugalomra. Közülük csak Szabó Dénes volt még aktív tanár. S az elmúlt év folyamán csak róla nem történt méltó megemlékezés, mindössze egy rövid cikkben utaltunk az évfordulóra [14].

A kolozsvári egyetem történetének első, 47 éves szakaszát általában két korszakra szoktuk osztani: a századfordulóig tart a megerősödés, a kiépítés kora, majd az 1919-es elvételig a rangos kutatás és oktatás időszaka. Ennek megfelelően két tanárgenerációról is beszélhetünk, de korai halálesetek és a fővárosi egyetem elszívó hatásának következtében, ez csak kevés tanszék esetében köthető két személyiséghez. Az Orvosi Karon ilyen a sebészeti tanszék (Brandt József – Makara Lajos) és a szülészeti (Maizner János – Szabó Dénes).

Mindkettő alapító tanára az 1775-től működő Orvosebészeti Tanintézetből került 1872-ben az egyetemi tanszékre. Maizner az elméleti és gyakorlati szülészeti rendes tanára lett. S mint egykori Semmelweis-tanítvány a legprimitívebb körülmények között próbálta meghonosítani mestere tanításait. Intézetét az óvári agyonszűfolt helyiségekből 1876-ban kiköltöztetik a Külső Magyar utca 27–29. sz. alatti kettős ingatlanba (most Bd. 21 Decembrie 1989. 57. sz.), ahol két külvárosi polgári ház fog közre egy tágas, a Szamos Malomárkáig terjedő udvart. Itt működik vízvezeték és csatornázás nélkül a „kóroda” a századfordulóig [13].

Maizner János professzor 1890-től betegeskedik, s 1892 tavaszán nyugdíjazását kéri. A tanszéket rövidesen meghirdetik, többen is jelentkeznek a szakma kiválóságai közül. A legesélyesebbnek Engel Gábor (1852–1935) magántanárt, a nőgyógyászati sebészet erdélyi úttörőjét tartották, aki ekkor már az Országos Karolina Kórház igazgatói tisztségét töltötte be, s tanulmányok sorát közölte. Jelentkezett még Ákontz Károly (1861–1925), aki akkoriban tanársegédként Maiznert is hosszasan helyettesítette már. A kolozsvári születésű Velits Dezső (1860–1921), a pozsonyi Bábaképző igazgatója (utóbb pozsonyi egyetemi tanár) szintén pályázott. S némi meglepetésre a kar felterjesztésében az első helyre Szabó Dénes budapesti magántanár került, Engelt és Velitset második helyen, Ákontzt harmadik helyen jelölték [12]. Az uralkodói kinevezés 1892. augusztus 18-án Szabónak juttatta a tanszéket.

Szabó Dénes ősei mind a kalocsai érsekség szolgálatában álltak. Nagyapja uradalmi főpénztáros, nagybátyja, Szabó Ferenc pedig uradalmi főorvos volt. Édesapja, Szabó József (1822–1894) is még Kalocsán született, de pesti és selmecbányai tanulmányok után 1860-tól a fővárosi egyetem tanára lett, s a magyar geológia megteremtőjének tekintették. Az Akadémia az igazgató tagsággal, a Magyar Földtani Társaság az elnöki tisztséggel ismerte el teljesítményét [15]. 1882. január 29-én neki és utóda-inak a király nemességét adott szentmiklósi előnévvel. Első feleségétől, Havas Etelkától két fia született: Dénes, Géza. Az 1856. május 4-én Pesten világra jött Dénes így már gyermekkorában megismerhette a tudósok világát. Életútját édesapja egyengette, talán még a kolozsvári tanszék megszerzésében is támogatta.

1. ábra. Szabó Dénes fiatalabb korában

Az ifjú 1874 őszén iratkozik be a fővárosi egyetem orvosi karára. A kar előkelőbb diákjainál akkoriban bevett szokás volt, hogy egy-két félévet valamelyik német egyetemen töltsenek megismerve a német szaknyelvet és az ottani akadémiai életet is. Szabót édesapja III. évre Strassburgba küldi. Itt írja meg első tudományos dolgozatát a gyomornedv összetételéről, mely párhuzamosan jelenik meg magyar és német nyelven [26]. A következő két tanévet Budapesten tölti. Különösen Kovács József, a sebészet és Kézmárszky Tivadar, a szülészeti-nőgyógyászat tanára vannak rá hatással. 1879-ben megszerzi az egyetemes orvosdoktori diplomát [1]. Ezután egyéves állami ösztöndíjjal 1880/81-ben felkeresi Bécs, Drezda, Berlin, London, Edinburgh egyetemi klinikáit, főleg a sebészeti és nőgyógyászati osztályokat. Tudósítást ír az Orvosi Hetilapnak az 1881 augusztusában Londonban megrendezett VII. Nemzetközi Orvostudományi Kongresszusról. Védnöke a walesi herceg volt, a háromezer résztvevő közt Pasteur, Virchow és Lister is megjelent. Ő egy kudarcos hipnotizálási kísérletről számol be. Utóbb, 1887-ben ő ír nekrológot Carl Schroeder berlini professzor, a német nőgyógyászat „vezérférfia” halálára, s felidéz a klinikájához fűződő emlékeit [31]. Már akkoriban ott évente 900 laparotómiai műtétet végeztek, a professzor egy óra alatt hármat is operált.

Visszatérve Budapestre, 1881 őszén Kézmárszky professzor I. sz. szülészeti és nőgyógyászati „kórodájában”

gyakornoknak jelentkeznek. A következő tanévben már Mann Jakab után a II. tanársegéd. 1884-től 1887-ig ő az I. tanársegéd, vagyis a klinika második embere a professzort követően. Mellette Kenézy Gyula, majd Bársony János a II. segéd, 3–4 gyakornok is tevékenykedik ott [1]. 1884-től kezd az Orvosi Hetilapban, majd 1887-től a Gyógyászatban tanulmányokat közölni. Ezek egy része német szaklapokban (Centralblatt für Gynäkologie, Archiv für Gynäkologie) is megjelenik. Beiratkozik a Budapesti Királyi Orvosegyesületbe, ahol rendszeresen betegbemutatókat, előadásokat tart. Ezekhez a főváros legnevesebb orvostanárai is hozzászólnak. 1888 májusában szülészeti-nőgyógyászat tárgykörben magántanárságért folyamodik. A kollokvium után június 4-én tartja meg *A méhüreg vizsgálatának módszerei* címmel nyilvános próbaelőadását. A minisztérium novemberben hagyja jóvá magántanári minősítését. Még 1888-ban megnősül, felesége Dietzl Teréz.

Az 1880-as években írott dolgozatai jórészt a Kézmárszky-klinika tapasztalatait, eredményeit összegzik. Az egyik témakör a fertőtlenítés és az erre használt szublimátoldat. Leír néhány ritkább kóresetet. Összegezi a klinika petefészekkiirtási műtéteit. A Mária utcai klinikán az 1878/79-es tanévben létesült nőgyógyászati részleg (3 szoba, 12 ágy), s 1881-től kezdték meg a laparotómiai műtéteket. 1887-ig 37 petefészekműtétet végeztek, közülük 2-t a páciens lakásán, 5-öt a tanársegédek (közülük 3-at maga Szabó), 6-on haltak meg. A műtéti esetekből táblázatot készít. Ez akkoriban azért is számított érdekessnek, mert az 1881-ben felállított II. sz. Tauffer-klinika volt e műtétekről híres. Az orvosi világban Szabó nevét azonban egy cikksorozat alapozta meg: 1888-tól 1897-ig ő állította össze évről évre a Gyógyászat című hetilap részére *A szülészeti és nőgyógyászati haladása*, valamint a *Gyógyszerek a szülészeti és nőgyógyászati gyakorlatban* című szemle-cikkeket. Ezek az 5–6 folytatásban megjelent közlemények főleg a német, francia, angol-amerikai szakfolyóiratokban egy év alatt közölt dolgozatokat témakörönként csoportosítva ismertették. Az orvostársadalom itt összefoglalva és közérthetően leírva találta meg az újdonságokat. Nem utolsósorban maga a szemlélő az ország egyik legújékosabb szakorvosává vált. E korszakban még a bábaügy 1891-ben kirobbant vitájához szólt hozzá. Magyarországon akkoriban hiányoztak a szakképzett bábák. Körülbelül tízezerre lett volna szükség és évente csak 368-at képeztek. A budapesti egyetem Tauffer-klinikáján és a kolozsvári egyetemen valamint a pozsonyi, nagyvárad és szegedi bábaképzőkben öthóna-

2. ábra. Szabó Dénes idősebb korában

pos kurzusokon folyt a felkészítés. Az itt végzetek diplomát kaptak. Mellettük a megyei főorvos gyors vizsgáztatás alapján kiadhatott bábaengedélyeket, ezek tulajdonosait „cédulás bábák”-nak titulálták, s többségük elemi ismeretekkel sem bírt. Tauffer professzor közzétett egy röpiratot a bábaügyről és megoldási lehetőségéről. Ezt Szabó ismertette a *Gyógyászatban*: lényege, hogy 3 hónapos, gyorstalpaló bábaképzőket kellene városi kórházakban felállítani. Az ellenlábás Kézmárszky professzor Mann Jakabbal és Szabóval közösen tiltakozik a javaslat ellen, szerintük még az 5 hónapos képzés sem elegendő. A vitából több cikk született [25].

Fővárosi orvosi körökben elismeréssel fogadták a 36 éves magántanár kolozsvári kinevezését egyenesen rendes tanári besorolásban. A *Gyógyászat* így ír: „A kolozsvári egyetem benne egy kiválóan képzett, buzgó, és tanítás és gyakorlat terén egyaránt lelkiismeretes tanerőt nyer, ki a maga részéről hathatósan fog ezen egyetem folyton emelkedő színvonalának a konszolidálásához hozzájárulni” [9]. Az Orvosi Hetilap szintén buzgalmát emeli ki és szakmája jeles művelőjeként méltatja. Egyik lap sem számol azzal, hogy rövid időn belül elvesztik Szabót munkatársaik közül.

Szabó 1892 őszén Kolozsvárra érkezve bizonyára meglepődik a Külső Magyar utcai szülészeti intézet elhelyezésén, elhanyagolt állapotán [12, 13]. Négy évvel később, a millenniumi emlékkönyvben ezt a leírást közli: „Az épület a napsoron a Kis-Szamos közvetlen közelében fek-

szik, mely négyszögű, csinos, tágas udvaron és meglehetősen terjedelmű árnyas kerten kívül 18 szobával, egy nagy konyhával, két élés-, két faskamrával, egy halotti kamrául használatni szokott nagy színnel, egy istállóval, két pincével, árnyékszékekkel, tágas padlásthelyiséggel és egy kúttal bír; említett folyóvíz a kert végében folyván, a házi szükséglet innen fedeztetik. Maga az épület négy részre osztható, úm. az utcai részre (homlokzatra), a jobb és bal szárnyépületre, továbbá az udvar hátsó részében jobb felől levő szilárd kerti szállásra, mely utóbbi az épület többi helyiségeitől teljesen el lévén különítve, a gyermekágyas nők elhelyezésére szolgál. Az utcai részben van a tanársegédi szállás (egy szoba előszobával), a tanterem, az intézeti bába lakása (két szoba) és egy tanári dolgozó- és gyűjteménytáru szolgáló kisebb helyiség. A jobb szárnyban van egy terhes nők részére berendezett terem hét ágygal, egy (csak a téli hónapok alatt szintén terhesek elhelyezésére szolgáló) alkovenettel, egy kamra, a kórodai konyha. Ezekről merőben elkülönítve a tágas szülésszoba három ágygal, melyből egyfelől egy sötétebb helyiségbe juthatni, ez a szülésre várakozó hallgatók részére van berendezve, szintén három ágygal, másfelől pedig egy hasonlóan három ágygal fölszerelt, s újdonszült nők befogadására szolgáló szobába nyithatni, harmadik ajtaja az udvarra nyílik. Az épület bal szárnyában van két szoba terhesek számára négy-négy ágygal; a súlyos vagy fertőző gyermekágyi kórokban szenvedő betegek elszigetelésére szolgáló külön szoba három ágygal, továbbá kamrák, szin stb. A kerti szállásban négy szoba van, a legkisebb az intézeti szolga lakása, a szobák ablakai s ajtaja az udvarra, a végső szobáé pedig a kertre nyílnak, egymással közlekednek, s kilenc ágygal vannak fölszerelve gyermekágyasok számára” [21]. Minthogy Szabó tanszéke már a „szülészeti és nőgyógyászati” megjelölést viseli, az intézetben néhány helyiséget 10 ágygal elkülönít a nőgyógyászat részére. Évente a szülések száma 160 körüli, a műtéteké meghaladja a 40-et. A járó betegek száma 340-re tehető [21]. Nagy haladás, hogy 1895-ben az épületet vízvezetékkel és légszuszvillágítással látják el. Az intézeti viszonyok még mindig annyira primitívek, hogy csak a leányanyák, hajléktalan nők jelentkeznek itteni szülésre, s gyakran a csecsemőket itt is hagyják. Ezeket azután az intézet „kincstári ápolásba” fizetett nevelőszülőknek adja ki. Az „úrjobb” rétegek házához hívják az orvost, otthon szülnek.

A szülőintézethez tartozott a bábatanfolyam, melyet még az Orvos-sebészeti Intézettől örökölt a kar. Mindenkor vezetője a szülészeti tanára volt [12, 13]. A

tavaszi félévben öt hónapon át pályázat alapján kiválasztott 25–30 fiatal nőt képeztek itt ki diplomás bábává. Ezek a legalább 20. évüket betöltött nők – többnyire megesett leányanyák, esetleg korán megözvegyült asszonyok – vagy állami ösztöndíjban részesültek, vagy valamelyik község anyagi támogatását élvezték. Rendszerint még az írás-olvasással is hadilábon álltak, úgyhogy az intézet állandóan tanítót alkalmazott a nők képzésére. A kezdetektől fogva a kurzus három nyelven folyt: magyarul, románul és németül. A professzor rendszerint napi két órát foglalkozott velük, főleg a szüléssel kapcsolatos gyakorlati teendőket kellett elsajátíttatni. De a nap jó részében jelen voltak az intézetben, s minden szülést megfigyeltek, a tanársegéd felügyeletével gyakorlatozhattak. Szabó professzornak rengeteg idejét lefoglalta ez a kurzus. A magyarul-németül nem tudó román nőkkel valamelyik tanársegéd vagy gyakornok külön is foglalkozott.

Az 1867-es kiegyezés után az egyetem a vallás- és közoktatásügyi, a Karolina Kórház viszont a belügyminisztérium felügyelete alá tartozott. Csak miután 1896 januárjától a kórházakat is átvette a kultuszminisztérium, kerülhetett sor az új kórházépületek felhúzására [12]. A Mikó utcai telepen három területszintet alakítottak ki, s az ide felhúzendó épületeket az egyes professzorok útmutatásai szerint tervezték meg és rendezték be. Az alsó, utcai szintre épült a már álló Élettani Intézet folytatásában a sebészeti, belgyógyászati és szüléset-nőgyógyászati klinika. 1899 őszén vették őket használatba [6]. Az eredeti tervekben a költségek csökkentésére a fővárosban jócskán lefaragtak, kivéve a szüléset-nőgyógyászatot, mely az egyetlen kétemeletes épület lett a telepen. Úgy tartották, hogy Szabó budapesti összeköttetéseinek köszönhetően, meg a lényegében két szakot és bábaképzőt egyesítő intézet igényeinek megfelelően maradt ilyen impozáns ez az épület [12]. Az elnyújtott H-alakú épület alagsora 30 helyiséges volt. A nyugati szárnyat főleg a 34 személy elhelyezésére alkalmas bábainternátus foglalta el. Rendelkezésükre állott tíz 3–4 ágyas hálószoba fürdővel, ebédlő és egy tágas nappali. E szinten kialakítottak még szolgaszobákat, ruhatárat, raktárakat valamint a fennjáró betegek részére ebédlőt. A földszinten a nyugati szárny a kutatást és az oktatást szolgálta. Itt voltak a laboratóriumok, könyvtár, gyűjteménytár, tanterem 32 hellyel valamint az igazgató-professzor helyiségei. A jobbszárnyban lakott a házmester, a gyakornok és a tanársegéd. Itt volt a járóbetegek osztálya, egy 5 ágyas kórterem és két egyágyas elkülönítő. Összesen 34 helyiség. Az első emeleten a nyugati szárny a terhes és szülő nők osztálya, a

keleti szárny pedig a gyermekágyasoké volt, összesen 51 ágygal. A második emelet szolgált a nőgyógyászat céljaira. Itt 36 ágy volt három osztályra elosztva. A műtő- és kezelőtermen kívül az épület túlsó szárnyában volt egy laparotómias műtő is. Az épület felvonója kézimeghajtással működött [20, 29].

Az új épületben már európai színvonalon lehetett biztosítani a betegellátást, orvos- és bábaképzést. Míg a Kül-Magyar utcai kórházban egy tanársegéd és egy gyakornok segítette a professzort, az új épület és az ápoltak megnövekedett száma szükségessé tette egy második tanársegéd alkalmazását, s többnyire 2–3 gyakornokot is felvettek [2]. Így is kevesen voltak, a tanár szinte egész napját a klinikán töltötte, jóformán minden műtétet ő végzett. Szabót kitűnő szülésznek tartották, de felróták neki, hogy az új épület remekül berendezett műtőjében túl könnyen vállalkozott, gyakran csak feltárási műtétekre, s így elég sok betege halt meg [12, 16]. Mindössze ötön töltötték be mellette a tanársegédi, majd első tanársegédi tisztséget. Mindegyikük jeles nőgyógyász lett. Ákontz Károlyt még Maizner helyetteseként örökölte, s vetélytársa is volt a tanszékre kiírt pályázaton. Mégis maga mellett tartotta, sőt 1896-ban igen szép méltatással támogatta magántanárrá képesítését. Attól fogva a vasúti főorvosként elhelyezkedő Ákontz évente előadta a szüléset-nőgyógyászati propedeutikát. 1895-től tíz éven át a gyakornokból előléptetett Malom Dezső (1869–1925) volt a tanársegédje. Utóbb a Marosvásárhelyen felállított bábaképző igazgatói tisztségét töltötte be. 1904-től a szintén gyakornokok közül kiválasztott Góth Lajos (1878–1910) lett a tanársegéd. Ő családiról is kötődött a tanszékhez. Édesapja 1872-től Maizner professzor tanársegéde volt, majd külön-külön szülésetből és nőgyógyászatból is magántanárságot szerzett. 1895-ben tudóbjai

3. ábra. A Szülészeti és Nőgyógyászati Klinika 1903-ban

végzett vele. Fia az apai pályát akarta kiteljesíteni. Szabó professzor támogatásával 1910-ben „a női genitale fertőzéses betegségeinek kór- és gyógytana” tárgykörében magántanárrá habilitálják [13]. Két hónapra rá bélcsavarodásban hal meg. Szabó mond beszédet a temetésén. 1910-től Vértes Oszkár (1875–1933) az I. tanársegéd. Ő budapesti diplomával 1906-ban a II. tanársegédi állásba jelentkezik. Innen lépteti elő a professzor. Gazdag szakirodalmi munkásságával eléri, hogy 1914-ben – Szabó és Makara Lajos sebészprofesszor véleményezése alapján – magántanárrá képesítsék nőgyógyászati műtéttanból. Utóbb a kolozsvári Zsidó Kórház, majd a marosvásárhelyi Czako-szanatórium nőgyógyász főorvosa. 1913-tól II., 1914-től I. tanársegéd Kuncz Andor (1888–1974), aki majd Budapesten folytatja nőgyógyászati pályáját, szakíró szerzője.

Az 1900-ban létesített II. tanársegédi állást nyolcan töltötték be [2]. Közülük Vértes és Kuncz I. tanársegéd lett. Feltűnik még itt Mátyás Mátyás neve, aki a világháború után magánszanatóriumot vezet Kolozsvárt, majd a sebészet professzora Marosvásárhelyen, továbbá Blazsek Emília, aki az egyetlen Szabó mellől indul orvosnő. A szinte évente változó gyakornokok sorából kiemeljük a Kolozsvárt nőgyógyászként működő Sárdi Elemér és Büchler Dezső nevét. Az utóbbi a Zsidó Kórház alapemberei közé tartozik. A román Stanca Szilárd (Constantin) a hatalomváltás után Kolozsvárt az elorzott Magyar utcai Vöröskereszt Szanatóriumában 1929-ben megalapítja „Európa második rákkutató intézetét”. A mai Onkológiai Intézet innen származtatja magát. A tanszéket betöltő klinikaigazgató professzor mellett a magántanárok évente tartották heti 2–3 órás előadásait kiegészítve az alapkurst. Már említettük Ákontzot és Vérest. Mellettük rendszeresen tanított a rendkívüli tanárra előléptetett kórházigazgató, Engel Gábor is szülészeti műtéttant [12].

Szabó Dénes a klinikavezetés mellett egyetemi tanárként épp csak a legszükségesebb alapkursusokat hirdette meg, s ezek azonos címmel évről évre ismétlődtek. Az I. félévben heti 10 órát tartott elméleti és gyakorlati szülészettől hétfőtől péntekig a déli órákban. A II. félévben heti 3 óra kurzuson a nőgyógyászatot, 2 órán át pedig a szülészeti műtéttant ismertette. E szemeszterben a bábák részére heti 10 órát szánt a gyakorlati szülészeti oktatására. Az 1900/901-es tanévtől megfordul a sorrend, mert a bábatanfolyamot az I. félévre teszik át. Ekkoriban már előírják, hogy a hallgatók IV. év második félévében kötelesek az elméleti és gyakorlati szülészeti hallgatni, V. év első félévében pedig a nőgyógyászatot, valamint ekkor

ajánlott a szülészeti műtéttan. Nyilvános előadásokat (publicum) csak pályája elején hirdetett néhányszor (Gyermekegyi megbetegedések, A méh és függelékeinek daganatai), ezekre bárki jelentkezhetett [2].

Tanári egyéniségéről Mátyás Mátyás, a tanítvány ilyen jellemzést ad: „A normális szülés menetének és a szűk medencékkel kapcsolatos szülési mechanizmusnak szabályai egyetlen tankönyvben sem voltak oly érthetően, logikusan és egyszerűen megtalálhatók, mint ahogyan ezeket az Ő előadásaiból megtanulhattuk. A vizsgákon nagyon szigorú volt, ami a szórszálhasogatásig menő precizitást követő és követelő szempontjaira tekintettel, érthető is. Aki azonban nála levizsgázott, az a szülészettnek legalább is az elméleti részével tisztában volt. [...] A szülészeti gyakorlati elsajátítását csakis az orvosi diploma megszerzése után tartotta, nagyon helyesen, lehetségesnek” [16].

Az egyetemi munkához tartozott a vezetői tisztségek betöltése. Ezekről a klinikus professzorok rendszerint idegenkedtek. Szabó azonban megbízható hivatalnok volt. Háromszor választották dékánná (1894/95, 1901/2, 1910/11), s ilyenkor a következő tanévben a prodékáni tisztség hárult rá. 1905/6-ban pedig ő volt az egyetem rektora, majd 1906/7-ben prorektora. A kari tanácsüléseken rendszerint részt vett, és a felmerült kérdésekben véleményt is mondott [8]. 1894 tavaszán a kar Purjesz Zsigmonddal együtt őt küldi ki a Rómában megrendezésre kerülő XI. Nemzetközi Orvostudományi Kongresszusra. Latin nyelvű megbízólevelet kapnak. 1895-től a törvényszéki orvosi vizsgálóbizottság tagja és elnökhelyettese. A millennium alkalmából kiadásra kerülő felső oktatásügyet felölelő díszkiadvány részének Kolozsvár-fejezetéhez vele íratják meg az Orvosi kar történetét [21]. 1902. május 29-én rá hárul a díjkiosztó ünnepség bevezető előadásának megtartása, ezen *A nők felsőbb oktatása* címmel olvas fel dolgozatot [24]. Ugyancsak dékánnaként 1902-ben ő búcsúztatja elődjét, Maizner Jánost a temetésén. A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók XXXII., Kolozsvárt megrendezésre kerülő vándorgyűlésére a kar megbízásából Udránszky László tanártársával együtt szerkeszti a díszes Emlékkönyvet [6].

Rektori székfoglalóját 1905. szeptember 17-én *Teendőink a betegség elleni védekezésben* címmel tartja [32]. Az egyetem nevében ő helyez koszorút Mikó Imre születési centenáriuma a gróf mellszobrára. 1906. április 24-én a királyi képviselő jelenlétében vezeti két jogvégzett sub auspiciis doktorra avatását. Két nap múlva a dékánnal együtt üdvözli az újonnan kinevezett

vallás- és közoktatásiügyi minisztert, Apponyi Albert grófot. 1906. március 24-én ünnepély keretében nyújtja át Purjesz Zsigmondnak a negyedszázados pályafutása emlékére kiadott, Szabó és Jancsó Miklós szerkesztette tanulmánykötetet. 1906 májusában részt vesz mind az új főispán, gróf Bánffy Miklós, mind pedig az új apátplébános, Hirschler József kanonok beiktatásán. 1906. június 4–5-én az EME első, Marosvásárhelyt megrendezett vándorgyűlésén jelenik meg. 1906. szeptember 23-án tartja rektori beszámolóbeszédét. Ebben utal az 1905/6-os országos politikai válságra, ami miatt minden döntést, ügyintézészt halasztani kellett. A diákok száma 2396, a tanároké 82 volt, ezek 178 tárgyból hirdettek kurzust. Az egyetemi tanács 7 rendes és 1 rendkívüli ülést tartott, 2452 iratot iktatott [30].

Még prorektorként is kapott feladatokat. 1906 októberében ő vezette az egyetem küldöttségét a bujdosók hamvainak temetésén, majd 1907 júniusában a királykoronázás 40. évfordulóján rendezett budapesti ünnepségen vett részt. 1910/11-es dékánága idején Magyarországot képviseli 1910 szeptemberében a szentpétervári V. Nemzetközi Szülészeti Kongresszuson. 1911. augusztus 1-jén pedig a boroszlói egyetem fennállásának századik évfordulóján tolmácsolja a kolozsváriak jókívánságait.

A kolozsvári orvosok és természettudósok kutatási eredményeik megvitatására 1876 januárjában megalapítják az Orvos-természettudományi Társulatot. Ez 1879-ben beolvad az EME-be, annak szakosztályaként. 1906-tól pedig az orvosok önállósulnak az Orvosi szakosztály keretében [17, 18]. E szakosztályban fejtették ki az orvostanárok és -kutatók tudományos tevékenységüket. A szakosztály közlönyében tették közzé dolgozataik többségét. Szabó Dénes is Kolozsvárra érkezve beiratkozott az EME szakosztályába. 1893-ban a szakosztály választmányi tagjává választották, s ezt a megtiszteltetést haláláig viselte. 1894-ben őt bízták meg a szakosztályi közlöny orvosi részének a szerkesztésével is [27]. Szabó rendszeresen eljárta a szakosztályi gyűlésekre, hozzászólt a dolgozatokhoz, 1900-tól ismételtelen betegeket mutatott be, főleg operált eseteket: méhfibroma, méhen kívüli terhesség, Porro-műtét (méh-eltávolítás), szeméremtest-hipertrófia. 1909 decemberében azon évi 50 hasmetszéses műtétéről számol be, típusonként osztályozza őket, csak 3 volt halálos kimenetelű. 1913-as hozzászólásában a klinikáján előző évben végzett 80 laparotómiás műtétről tesz említést. Megfigyelhető, hogy az 1910-es évektől egyre ritkábbak dolgozatai, betegbemutatásai. Az esetek-eredmények közlését inkább tanársegédeire hagyja.

Két utolsó orvostudományi dolgozatát fővárosi lapokban közli. A *méhbélés gyulladása és gyógyítása* című tapasztalatait összegző tanulmányát [22] a Budapesti Orvosi Újság felkérésére állítja össze. A *mesterséges vetélésről* címmel az Orvosképzésben fejt ki gyógyászati és etikai nézeteit [23]. Végig követi, hogy a történelem folyamán különböző korokban hogyan viszonyultak a mesterséges vetéléshez. Milyen jogi vonatkozásai vannak a beavatkozásnak. Mikor megengedett a sterilizáció. Majd klinikai eseteiből hoz fel példákat. Végül így összegezi: „Az orvosnak feladata a beteget gyógyítani, ha a betegségnek oka a terhesség, úgy azt megszünteti – ha a betegséget másként nem tudja gyógyítani, csak ezen a módon. Ha minden fogamzás az élet veszedelmét jelenti, vagy maradandó kárt okoz a szervezetben, úgy a fogamzás meggátlása a bajt megelőző eljárás (profilaxis). Az orvos tanácsadó, a beteg beleegyezése adja működésének alapjait” [23].

Szabó tudományos közleményeinek száma nem túl nagy. Számításaink szerint 65 körül mozog, közülük 12-ről különnyomat is készült. Viszont csak 44 tekinthető nőgyógyászati jellegű orvosi dolgozatnak. A többiek közérdekű orvostársadalmi, etikai kérdésekhez szólnak hozzá vagy orvostörténeti vonatkozásúak. Két tanáráról ír megemlékezést: a berlini Schroeder Károlyról [31] és

4. ábra. Szabó Dénes egy különlenyomata

a pesti Kovács Józsefről [28]. Ez utóbbiban a sebészet etikai kérdéseit is felveti. Előadása után az Orvosok és Természetvizsgálók 1903-as vándorgyűlésén őt tüntetik ki a Kovács József arany emlékéremmel. A millenniumi Orvosügyi Kongresszuson *Az ingyenes orvosi segélynyújtás* címmel tart előadást, melyben tulajdonképpen a magyar egészségügy fejlődését mutatja be a honfoglalástól kezdve. S számba veszi a megoldandó feladatokat is. Ő fogalmazza meg az EME szakosztályának véleményes jelentését az orvosi kamara-törvényjavaslat tárgyában. A törvénytervezet gyökeres átdolgozását kéri.

A dékánként 1902 májusában elmondott, *A nők felsőbb oktatása* című ünnepi beszéde aktuális témához kapcsolódik: lehet-e a nőből jó orvos. „Midőn egész életemet a nőnek szenteltem, akkor jogot és elhivatást is igénylek a felvetett kérdés tárgyalására, annál is inkább, mert a nők (bábák) oktatásával is foglalkozom” – kezdi előadását [24]. Ebben leírja azt az 1840-es évek végétől folyó küzdelmet, melynek eredményeként az 1870-es évektől néhány egyetemen elfogadták nők jelentkezését az orvosi karra. Rámutat, hogy téves az a felfogás, mely szerint a nőből csak gyermekorvos és nőgyógyász lehet, teljes értékű orvossá kell kiképezni. Magyarországon 1895-ben engedélyezte az uralkodó a nők felkészítését a bölcsészeti (tk. tanári), orvosi és gyógyszerészeti pályákra. Ausztriában a nők még a századforduló után is csak rendkívüli hallgatók lehettek. Akkoriban, aki tényleges orvosnő akart lenni, még kénytelen volt lemondani a családról. Ezért zárhatja így Szabó a sorait: „Ne szeszély, feltűnési vágy vagy a szülői akarát vezérelje a nőt az egyetemre, hanem éljen benne az a szent tűz, lelkesedés szakmája iránt, mely kárpótolja mindenért, amit elhagyott; éljen benne az a kiolthatatlan vágy, hogy hasznosat, nemeset teremtsen, amely feledtet vele minden egyéb vágyat. Ezeket a nőket szívesen látom és örömmel üdvözlöm az egyetem falai között”.

Rektori beköszöntő beszéde, a *Teendők a betegség elleni védekezésben*, a Bibliából kiinduló művelődéstörténeti összefoglalás, amelyben vázolja a közegészségügy fejlődését, rámutat a járványok elleni intézkedésekre, elmagyarázza a fertőzés és fertőtlenítés folyamatait. Külön kiemeli a „halhatatlan Semmelweis” szerepét a gyermekágyi láz leküzdésében [32].

Mindezek mellett és közben Szabó Dénes az orvostársadalom legszorgalmasabb szerkesztője is volt. Az EME Orvos-természettudományi, majd 1906-tól csak Orvostudományi szakosztálya által kiadott Értesítőt 1894-től 1912-ig lényegében egyedül szerkesztette [18,

27]. Ezzel mondhatni kezében tartotta az erdélyi orvosi szakirodalmat. 1896-ban ő lett az egyetem Orvosi karának első monográfusa: elmondható, hogy a négy kar történetéből az övé a legsikerültebb [21]. 1903-ban Udránszky Lászlóval együtt szerkeszti az egyetem Emlékkönyvét az Ovások és Természetvizsgálók vándorgyűlése tagjai részére [6]. Ebben az egyetem mindegyik – akkoriban új – épületét bemutatják alaprajzzal és fényképekkel illusztrálva. Szabó a saját klinikájának leírása (328–357.) mellett még négy fejezetet jegyez a kötetben: *A kolozsvári kir. tud. egyetem alapítása* (14–25.), *Az egyetem központi épülete* (25–51.), *A magyar kir. tud. egyetemi klinikák és Karolina Országos Kórház* (245–255), *Az igazgatósági és gazdasági épületek, gépház* (256–289). Ez az ezer példányban megjelent kötet máig is az egyetem történet alapműve. 1909-ben Budapesten tartották a XIX. Nemzetközi Orvostudományi Kongresszust. Erre az alkalomra kiadtak egy francia nyelvű ismertetést a budapesti és a kolozsvári tudományegyetemek orvosi karáról. Ennek 15 oldalas, a kolozsvári szülészeti-nőgyógyászati klinikát bemutató fejezetét szintén Szabó írta [29].

A német egyetemeken, de a fővárosban is szokásba jött, hogy a legnagyobb hatású, iskolateremtő professzorok pályájának negyedszázados évfordulójára tanulmánykötetet állítsanak össze a kollégák és tanítványok. A kolozsvári egyetem történetében három ilyen kötet született Purjesz Zsigmond, Lechner Károly és Szabó Dénes tiszteletére. A 45 dolgozatot tartalmazó Purjesz-emlékkönyvet [5] Budapesten adták ki, Szabó is dolgozatot közölt benne, a szerkesztésben társa volt Jancsó Miklós, a Belgyógyászati Klinika adjunktusa. 1906. március 31-én az akkor rektori tisztséget betöltő Szabó az EME szakosztályi gyűlésén adta át a kötetet az ünnepeltnek. A Lechner Károlyt ünneplő kötet [3] szerkesztőbizottságában még négyen szerepelnek, 46 dolgozatot tartalmaz. Kolozsvárt jelent meg 1915-ben. Az Orvosi kar 1915. május 7-én ünnepelte Lechnert, Rigler dékán mondott beszédet. Szabó Dénes kinevezésének negyedszázados évfordulója 1917-ben lett volna ünnepelhető. Kollégái elhatározták egy emlékkönyv összeállítását, de a háborús viszonyok közt nehezen haladt a munka. Végül az Értesítő utolsó három évfolyamát (1917–1919) kötötték össze külön címlappal emlékkönyvként. Ebben 35 dolgozat olvasható. A szerkesztőbizottság tagjai: Jakabházy Zsigmond, Lechner Károly, Veress Elemér, Veszprémi Dezső orvostanárok. A kötet 1919-es impresszummal jött ki a nyomdából [4]. Így már csak sírjára teheték le – hangzott el a temetésen [10].

Szabó Dénes kolozsvári pályaszakaszának első évtizedét teljesen a klinikai munkának, az oktatásnak, gyógyításnak és az új épület berendezésének szentelte. 1903-ban a király udvari tanácsosi címmel tüntette ki [2]. Raktorként vált közismertté a neve, megszerette a közszereplést. 1909-ben az Egyetemi Athletikai Klub elnökévé választják. A Kolozsvári Korcsolyázó Egyesületnek az alelnöke, az Orvosszövetség kolozsvári fiókjának az elnöke, a kolozsvári Önkéntes Mentő Egyesület elnöke, a Kolozsvári Zenetársaság alelnöke. A városi képviselő-testület tagjaul is megválasztják. Közben családja is szépen alakul. Eleinte a London (ma Petru Maior) utca 4. sz. alatti Wesselényi-házban laknak, majd 1897-től a Majális (ma Republicii) utca 6 (utóbb 18.) szám alatti villában. Fia György, lánya Valéria, akit 1911-ben Kuncz Ödön jogtanár vesz nőül, s itt két unokája (Dénes, József) születik. Kuncz Ödön egyik öccse a híres író, Kuncz Aladár, a másik pedig Kuncz Andor, 1914-től Szabó tanársegédje.

A világháború gyökerestől felforgatja az egyetemi életet, a kórházakat hadi üzemmódra állíttatja át. 1914. október 3-án az EME első őszi szakosztályi ülésén Szabó tart optimista kicsengésű bevezető előadást a háborúról és az orvosok feladatairól. Rögtön I. osztályú honvéd főtörzsorvossá léptetik elő. Ő pedig naponta délután 6

óra táján kimegy az állomásra, hogy fogadja a sebesült-szállító szerelvényeket, s néha éjjel 3 óráig osztályozza a sérülteket, hogy a legmegfelelőbb klinikára jussanak [19, 33]. 1915 augusztusában a Vöröskereszt hadiékítményes tiszti jelvényével tüntetik ki. De – mint Rigler Gusztáv rektor megemlékezésében rámutat – ez a megfeszített szolgálat kikezdte egészségét, s egyre jobban látszottak rajta betegsége jelei [19].

Másfél évi fokozódó szenvedés után a kollokviumokat végezve, családja ügyeit rendezve 1917 karácsonyán úgy utazott Budapestre, hogy sejtette, gyomorrákja az utolsó fázisba érkezett [11, 33]. A fővárosi Pajor-szanatóriumban már nem tudtak rajta segíteni, úgyhogy 1918. január 16-án reggel bekövetkezett halála [7]. Kívánsága szerint Kolozsvárt temették, az Egyetemi Könyvtár előcsarnokából, mert az egyetem főépületét a hadsereg foglalta le. Január 19-én délután Hirschler József kanonok-plébános végezte a szertartást, Lechner Károly dékán nem csak az egyetem részvétét tolmácsolta, de rámutatott, hogy ezernyi egykori csecsemő, leány és anya áldja a tudós orvos emlékezetét. Aztán a tanítványok búcsúszavát Kuncz Andor tolmácsolta, s jöttek a különböző társaságok képviselői is pár szavas méltatással [10]. A Házsongárdi temető Kertek parcellájában megnyitott dízsírhely-sor első halottjaként helyezik nyugalomra. Pár hét múlva szomszédságába temetik Purjesz Zsigmondot, majd Pósta Béla régészprofesszort. Sajnos, azóta már csak a Purjesz-síron van eredeti felirat.

Szabó Dénes életpályáját, emlékét az Orvosi Hetilapban Vértés Oszkár [33], a Gyógyászatban Apáthy István [11] idézte fel. Az EME szakosztálya halála után 15 évvel Mátyás Mátyás előadásával rótt le kegyeletét [16]. Azóta emléke szinte feledésbe merült.

Irodalom

1. *** A budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem Almanachja 1874/75-1890/91
2. *** A kolozsvári Magyar Királyi Ferencz-József Tudomány-Egyetem Almanachja és Tanrendje 1892-1918.
3. *** Dolgozatok Lechner Károly dr. negyedszázados tanári működésének emlékére. Írták és kiadták tanítványai és tanártársai, Kolozsvár, 1915.
4. *** Dolgozatok néhai Szabó Dénes dr. negyedszázados tanári működésének emlékére. Írták és kiadták tanítványai és tanártársai, Ajtai K. Albert, Kolozsvár, 1919.
5. *** Dolgozatok Purjesz Zsigmond negyedszázados tanári működésének emlékére. Írták és kiadták tanítványai és tanártársai, Budapest, 1906.

5. ábra. Szabó Dénes-emlékkönyv

6. *** Emlékkönyv. A kolozsvári Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem és különösen ennek orvosi és természettudományi intézetei. Hornyánszky Viktor, Budapest, 1903.
7. *** Gyászrovat [gyászjelentés], *Ellenzék*, 1918, 39(15), jan. 18.
8. *** Kolozsvári „Ferencz József” Tudományegyetem Orvosi karának iratai 1872-1919. Román Nemz. Levéltár Maros megyei fiókja, Fond 576/2.
9. *** Különfélék, *Gyógyászat*, 1892, 32(36): 437.
10. *** Szabó Dénes temetése, *Kolozsvári Hírlap*, 1918, 19(18), jan. 22.
11. [Apáthy I.] -y -n - Szabó Dénes 1856–1918. *Gyógyászat*, 1918, 58(8): 102–103.
12. Gaal Gy. - Engel Gábor (1852–1935) kórházigazgató és önélet-írása, *Orvostörténeti Közlemények*, 105–106, (1984), 75–90.
13. Gaal Gy. - Maizner János orvosprofesszor, Semmelweis tanainak erdélyi meghonosítója, *Orvostörténeti Közlemények*, 238–241, (2017), 53–79.
14. Gaal Gy. - Szabó Dénes és Purjesz Zsigmond százéves emlékezete, *Szabadság*, 2018, 30(38, 40), febr. 16, febr. 19.
15. Koch A. - Szabó József (1822–1894), *Földtani Közlöny*, 1895, 25(9-10): 273–302.
16. Mátyás M. - Szabó Dénes emlékezete (1856–1918), *Értesítő EME Orv. Szak.*, 1932–1933, 46:179–184.
17. Pataki Jenő: Az Orvostudományi Szakosztály története 1879–1934. In: György L. (szerk.): Az Erdélyi Múzeum-Egyesület háromnegyedszázados tudományos működése 1859–1934. EME, Cluj-Kolozsvár, 1937, 89–162.
18. Péter M., Péter H. M. - Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi Szakosztályának százéves tevékenysége 1906–2006, EME, Kolozsvár, 2006.
19. Rigler G. - Rectori beszámoló beszéd, *Acta Univ.[...] Francisco-Josephinae Kolozsváriensis anni 1918-19*, Fasc. I, 3–38.
20. Szabó D. - A kolozsvári Magyar Királyi Ferencz-József Tudomány-Egyetem Szülészeti és Nőgyógyászati Klinikája, Hornyánszky Viktor, Budapest, 1903.
21. Szabó D. - A kolozsvári M. Kir. Ferencz-József Tudomány-Egyetem Orvosi kara 1872–1895-ben. Hornyánszky Viktor, Budapest, 1896.
22. Szabó D. - A méhbelés gyulladása és gyógyítása. *Budapesti Orvosi Újság*, 1909, 7(12) Sebészet és nőgyógyászat melléklet, 1–4.
23. Szabó D. - A mesterséges vetelésről. *Orvosképzés*, 1913, 3(7): 580–604.
24. Szabó D. - A nők felsőbb oktatása, Ajtai K. Albert, Kolozsvár, 1902.
25. Szabó D. - A szülészet ügyének (bábaügy) állása hazánkban, Budapest, 1891.
26. Szabó D. - Az emberi gyomornedv szabad savjáról. *Orvosi Hetilap*, 1878, 22: 109–113, 129–132, 151–152.
27. Szabó D (szerk): *Értesítő az Erdélyi Múzeum-Egylet Orvos-természettudományi Szakosztályából. Orvosi szak 1894–1906; Értesítő az Erdélyi Múzeum-Egylet Orvostudományi Szakosztályából 1907–1912.*
28. Szabó D. - Kovács József-előadás. *Gyógyászat*, 1903, 43(48): 763–765.
29. Szabó D. - La Clinique Obstétricale et Gynecologique, In: *Les Facultés de Medicine des Universités Royales Hongroises de Budapest et de Kolozsvár*, Budapest, 1909, 341–356.
30. Szabó D. - Rectori beszámoló beszéd, *Acta Univ. [...] Francisco-Josephinae Kolozsváriensis anni 1906-7*, Fasc. I. 3–31.
31. Szabó D. - †Schroeder Károly tanár, *Gyógyászat*, 1887, 27(11): 143–144.
32. Szabó D. - Teendőkink a betegség elleni védekezésben, Ajtai K. Albert, Kolozsvár, 1905.
33. Vértess O. - Szabó Dénes, *Orvosi Hetilap*, 1918, 62(5): 66–67.